

Ks. Michał MUSZYŃSKI

ROSYJSKI KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY W EPOCE PATRIARCHY PIMENA

Treść: 1. Sergiusz, Paton, Pimen: białe plamy. 2. Kariera kościelna. 3. Strażnik Tronu Patriarszego. 4. Patriarcha Pimen. 5. Patriarcha okresu zastoju. 6. *Pierestrojka*. 7. Millennium Chrztu Rusi. 8. Pimen: ofiara systemu, czy konformista?

Upadek komunizmu i wyzwalamie się spod sowieckiej dominacji tzw. Krajów Demokracji Ludowej, czyli republik stanowiących zewnętrzne imperium ZSRR, były procesami poprzedzającymi upadek samego Związku Radzieckiego. Kościół katolicki, dotkliwie represjonowany w okresie komunistycznym wkroczył w wyniku tych wydarzeń w zupełnie nowy etap swojej historii: Pierwszy raz po siedemdziesięciu latach otrzymał możliwość prowadzenia swej normalnej działalności tam, gdzie jeszcze kilka lat temu katolicy zmuszeni byli do prowadzenia bardzo skromnej podziemnej działalności, która jako nielegalna była surowo karana przez państwowe służby bezpieczeństwa. Początek lat dziewięćdziesiątych był okresem ogromnego ożywienia religijnego w Rosji i krajach ościennych. Panująca ideologia poniosła klęskę; wielu zaczęło szukać odpowiedzi na pytanie: jeżeli dotąd byliśmy okłamywani, gdzie jest prawda? To ożywienie religijne nasz Kościół odczytał jako znak czasu, wzywający do podjęcia misji ewangelizacyjnej w krajach położonych na wschód od Bugu. Rozpoczęciu misji towarzyszył ogromny entuzjazm, wydawało się, że nadszedł zapowiadany w Fatimie czas nawrócenia Rosji. Tymczasem, po wejściu na tereny byłego ZSRR, katolicy ewangelizatorzy zetknęli się z Wielkim Nieznanym: rosyjskim Kościołem prawosławnym, który zareagował obawą na powrót na te ziemie Kościoła katolickiego i nie życzył sobie podejmowania jakichkolwiek wspólnych inicjatyw, czy dialogu. Rozpoczęły się spory, oskarżenia o prozelityzm i wzajemna nieufność.

W niniejszym artykule zamierzamy ukazać tło i uwarunkowania prawosławia rosyjskiego, które wpłynęły na współczesny jego kształt, na mentalność jego hierarchów i wiernych. Posłużymy się tutaj przykładem konkretnej osoby: zasiadającego w latach 1971 – 1990 na katedrze moskiewskiej patriarchy moskiewskiego i wszech Rusi Pimena, w świecie Sergiusza Michajłowicza Izwiewowa.

1. Sergiusz, Paton, Pimen: białe plamy

Urodził się on 23 lipca 1910 roku w niewielkim mieście Bogorodinsk (od 1930 r. Noginsk) w rodzinie Michaiła Karpowicza i Pelagii Afanasjewny, z domu Iwanowej.

Dzieci małżeństwa Izwiekowych, które przychodziły na świat po najstarszej Marii, umierały w niemowlęctwie. Z tego powodu Pelagia Afanasjewna, jak podaje autor najobszerniejszej chyba biografii Patriarchy, złożyła ślub, w którym zobowiązała się poświęcić swego syna służbie Bożej¹

Zarówno religijna atmosfera domu, jak świadome kierownictwo matki wprowadzały Sergiusza w duchowe dziedzictwo rosyjskiego Kościoła prawosławnego. W wieku ośmiu lat, a zatem około roku 1918, kiedy w Centralnej Rosji szalała krwawa wojna domowa, po raz pierwszy odwiedził wraz z matką Ławrę² św. Trójcy i św. Sergiusza, duchową stolicę rosyjskiego chrześcijaństwa, gdzie w jednej z cerkwi przystąpił do pierwszej spowiedzi i przyjął Komunię świętą³. W okresie nauki szkolnej Sergiusz aktywnie uczestniczył w życiu swojej rodzinnej parafii: czytał i śpiewał w chórze oraz jako subdiakon obsługiwał w nabożeństwach odprawianych przez biskupów Bogorodzka: Nikanora i Platona.

W roku 1925 ukończywszy naukę szkolną przeniósł się do Moskwy i wkrótce w Srietieńskim Monasterze przystąpił do tzw. małej tonsury i został obłóczony. Ceremonia ta rozpoczęła w życiu Sergiusza okres mniszego nowicjatu, w czasie trwania którego nosił on imię Platon⁴. Lata dwudzieste, czas panowania wojującego ateizmu nie sprzyjały prowadzeniu normalnego życia zakonnego. Być może właśnie dlatego nowicjusz Platon znalazł schronienie przy moskiewskiej świątyni św. Pimena Wielkiego i we współpracy z proboszczem, o. Nikołajem Bażanowem zajął się prowadzeniem chóru parafialnego⁵. 4 października 1927 roku, w jednej z pustelni Ławry św. Trójcy i św. Sergiusza złożył śluby zakonne: samowyrzeczenia, pokory i posłuszeństwa⁶. Ta sama Pustelnia Świętego Ducha Parakleta stała się miejscem pierwszych kroków na drodze życia mniszego młodego, siedemnastoletniego zakonnika, któremu ojciec duchowny pustelni Agafodor nadał imię egipskiego anachorety św. Poimena Wiel-

* Skróty zastosowane w niniejszym artykule:

- KGB – Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (Комитет Государственной Безопасности).
 KPZR – Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego.
 ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich.
 ЖМП – Żurnał Moskowskiej Patriarchii.

¹ Por. "Святейший Патриарх Московский и всея Руси ПИМЕН" (К 70 – летию со дня рождения), ЖМП 1980 nr 7, 6.

² Ławra (od grec. *laura* – ulica) to większy klasztor prawosławny. W rosyjskim Kościele prawosławnym są cztery ławry: kijowsko – pieczerska, poczajewska, św. Trójcy i św. Sergiusza w Sergijew – Posadzie, oraz św. Aleksandra Newskiego w Sankt Petersburgu; por. "Христианство" *Энциклопедический Словарь*, т. II, Москва 1995, 6.

³ Por. "Святейший ", *dz. cyt.*, 6.; PIMEN, *Mille anni di fede in Russia*, intervistato da A. SANTINI, Milano 1987, 16.

⁴ "Святейший ", *dz. cyt.*, 6.

⁵ Por. С. ГОЛУБЦОВ, "Пименовский храм в Москве", ЖМП 1981 nr 11, 23.

⁶ Por. "Патриарший Местоблюститель Митрополит Крутицкий и Коломенский Пимен" (биографическая справка), ЖМП 1970 nr 6, 64.

kiego (Poimen – gr. Pasterz), które w języku starocerkiewnosłowiańskim brzmi: Pimen⁷ Po zakończeniu swego pobytu w pustelni mnich Pimen powrócił do prowadzenia chóru w moskiewskiej świątyni św. Pimena. W pierwszej połowie 1930 r. zdał egzaminy z przedmiotów seminarium duchownego⁸, zaś 16 lipca 1930 r.⁹, a według innego źródła 16 lipca 1931 r.¹⁰ Arcybiskup Filip, Administrator Eparchii Moskiewskiej wyświęcił Pimena na hierodiakona¹¹ w Katedralnym Soborze Objawienia Pańskiego w Moskwie, gdzie po święceniach diakon Pimen wypełniał swą posługę. Po sześciu miesiącach, 25 stycznia 1931 lub 1932 r.¹² ten sam arcybiskup Filip udzielił Pimenowi święceń prezbiteratu.

Autor wspomnianej już, opublikowanej z okazji siedemdziesiątych urodzin Patriarchy obszernej noty biograficznej pisze, że po wyświęceniu na hieromnicha¹³ o. Pimen wypełniał swoją mniszą posługę w świecie: był regentem chóru w Katedrze Objawienia Pańskiego oraz innych świątyniach Moskwy¹⁴. Opublikowane w 11 numerze pisma *Żurnal Moskowskiej Patriarchii* z roku 1981 zdjęcia rzeczywiście ukazują najpierw mnicha Pimena wraz z chórem (zdjęcie wykonane w roku 1928), a później hieromnicha Pimena z chórem świątyni św. Pimena (zdjęcie z 1936 r.)¹⁵. Biografia z roku 1980 nie precyzuje jednak, w jakim czasie i w jakich świątyniach wypełniał swą posługę o. Pimen. Ostatnią precyzyjną datą podaną przez autora jest 25 stycznia 1932 r. – dzień święceń kapłańskich. Następną datą jest koniec II wojny światowej, który „zastał hieromnicha Pimena na stanowisku kapłana świątyni Zwiastowania w starożytnym, ruskim mieście Muroma”¹⁶.

Według wielu źródeł tę „białą plamę” należy wypełnić ciężkimi doświadczeniami: prześladowaniami i uwięzieniem, które, jak wielu innych kapłanów Kościołów chrześcijańskich w latach największego terroru stalinowskiego musiał znosić o. Pimen. J. Ellis sugeruje za pismem *Russkaja Mysl'*, że Pimen spędził dłuższy czas w obozach koncentracyjnych, gdzie „był bity tak okrutnie, że uszkodzono mu nerki”¹⁷, a za przemycnym na Zachód około 1979 r. Raportem Rady do spraw Religii przy Radzie Ministrów ZSRR podaje następujące daty: „1926 – 32: regent chóru w Moskwie; 1932 – 34: w wojsku; 1936 – 38: w więzieniu; 1939: szef Instytutu Kształcenia Sanitarnego w Andżanie w Uzbekistanie; 1941 – 43: służba wojskowa na froncie; 1944 – 45: w wię-

⁷ Por. "Святейший ...", *dz. cyt.*, 7.

⁸ *Tamże*, 8.

⁹ Por. "Патриарший...", *dz. cyt.*, 64; PIMEN, *Mille anni di fede...*, *dz. cyt.*, 17.

¹⁰ Por. "Святейший ...", *dz. cyt.*, 8.

¹¹ Hierodiakon (иеродиакон) to używane w Kościele prawosławnym określenie mnicha, który przyjął święcenia diakonatu.

¹² Z nieznanych nam przyczyn źródła różnią się datacją tego okresu w życiu Pimena.

¹³ Hieromnich (иеромонах) to mnich, który przyjął święcenia kapłańskie.

¹⁴ Por. *tamże*, 8.

¹⁵ Por. С. ГОЛУБЦОВ, "Пименовский храм в Москве", ЖМП 1981 nr 11, 24 – 25.

¹⁶ "Святейший ...", *dz. cyt.*, 10.

¹⁷ Por. J. ELLIS, *La Chiesa Ortodossa Russa. Una storia contemporanea*, Bologna 1989, 405.

zieniu; od 1946: wg biografii publikowanych w *Żурнале Московској Патриархии*¹⁸ Raport stwierdza dalej, że Pimen dwukrotnie w przedstawionych przez siebie życiorysach podawał fałszywe dane: w 1953 r. oświadczył, że lata 1937 – 41 przebył w Ferganie jako student Instytutu Pedagogicznego i nauczyciel w jednej ze szkół, ukrywając w ten sposób fakt uwięzienia. Podał następnie, że w latach 1944 – 45 pracował jako instruktor sanitarny w Chimkach na budowie Kanału Moskwa – Wołga, natomiast lata 1939 – 41 jako dyrektor Instytutu Kształcenia Sanitarnego w Andżanie¹⁹

Wersja życiorysu Patriarchy podana przez samą Radę również zadziwia sprzecznościami. Podaje ona, że w latach trzydziestych Pimen przebył trzy lata w więzieniach radzieckich, a później pracował dwa lata jako instruktor sanitarny w Uzbekistanie. Okres pracy w Uzbekistanie najprawdopodobniej związany był z karą zsyłki, tak chętnie praktykowaną w Związku Radzieckim²⁰ Raport stwierdza dalej, że w roku 1937 Pimen został uwięziony za dezercję z wojska, zaś w roku 1943, już jako major, ponownie zdezerterował, jakiś czas ukrywał się posługując się fałszywymi dokumentami, a w roku 1944 został aresztowany i skazany na 10 lat więzienia. Na podstawie amnestii proklamowanej w 1945 r. z okazji zwycięskiego zakończenia wojny został zwolniony i powrócił do kapłaństwa oraz życia mniszego²¹. Niedorzecznością zawartą w Raporcie przeznaczonym do użytku wewnętrznego, a zatem nie udostępnianym osobom spoza aparatu władzy, jest motywacja dwukrotnego uwięzienia Pimena. Autorom widać nie bardzo zależało na tym, by uzasadnienie wyroku skazującego brzmiało prawdopodobnie. W czasie wojny karą za dezercję z wojska było rozstrzelanie, a nie uwięzienie; w czasie pokoju, natomiast pozbawienie wolności na okres od lat pięciu do dziesięciu²². Raport tymczasem podaje, że nie tylko po pierwszej dezercji Pimen na nowo został wzięty do wojska, ale dosłużył się nawet stopnia majora. To jeszcze można by uznać za prawdopodobne. Zupełnie jednak niesłychane jest to, by karą za drugą dezercję nie było rozstrzelanie. Wydaje się, że umieszczona w Raporcie wzmianka o dezercji miała być raczej przesłanką umożliwiającą uzasadnienie w życiorysie osoby nabierającej coraz większego znaczenia faktu uwięzienia w roku 1937, a więc w okresie największego terroru stalinowskiego, który dotknął tysiące kapłanów i mnichów, a także innych przedstawicieli inteligencji i twórczych środowisk Związku Radzieckiego²³ Ważną interpretację wzmianki o drugiej rzekomej dezercji Pimena z roku 1943 podaje D. Pospiełowski. Według cytowanego przez niego źródła²⁴, Pimen w czasie wojny służył w Oddziale Politycznym Armii Czerwonej, był więc oficerem politycznym. Po trzech latach służby, która musiała spotkać się z uznaniem przełożonych, skoro przyznano Sergiuszowi Izwiekowowi stopień majora, odkryto, że pod

¹⁸ Por. *tamże*, 406.

¹⁹ Por. *tamże*, 406.

²⁰ Por. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская Православная Церков в XX веке*, Москва 1995, 334.

²¹ *Tamże*, 334.

²² Por. J. ELLIS, *dz. cyt.*, 406 – 407, za: *Уголовный Кодекс РСФСР (1926)*, Госюриздат, Москва 1953.

²³ Por. J. ELLIS, *dz. cyt.*, 407.

²⁴ Por. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, *dz. cyt.*, 334, za: А. ПЛЕХАНОВ, *Справка на митрополита Ленинградского... Пимена; внутренняя информация СДРПЦ*, 1964.

mundurem oficera politycznego ukrywa się mnich. „Skandal, wydalenie z armii, a następnie uwięzienie były spowodowane właśnie tym, że mnich i kapłan mógł zostać radzieckim oficerem politycznym”²⁵

2. Kariera kościelna

Co do okresu po zakończeniu wojny wszystkie biogramy są ze sobą zgodne. Koniec II wojny światowej zastał o. Pimena przy pracy w Soborze Zwiastowania w Muromie w eparchii włodzimierskiej. Od roku 1964 pracował w eparchii odesskiej jako księgowy monasteru św. Eliasza oraz pomocnik przełożonego monasterów Eparchii. W uznaniu zasług w grudniu roku 1947 został wyniesiony do godności ihumena i nagrodzony prawem noszenia krzyża z ozdobami²⁶ Od tego samego roku należał do kleru eparchii Rostowa nad Donem. Do końca 1949 r. był sekretarzem biskupa, członkiem rady eparchialnej i klucznikiem Katedry Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy w Rostowie nad Donem. „Z uwagi na bezcenną zdolność wprowadzania porządku i ładu w życie kościelne parafii, monasteru i eparchii, ihumen Pimen został wezwany do bardziej odpowiedzialnej służby”²⁷ Dekretem patriarchy Aleksego, pod koniec roku 1949 ihumen Pimen został mianowany namiestnikiem Monasteru Pskowsko–Piecherskiego w eparchii Pskowskiej. W tygodniu paschalnym roku 1950 metropolita Leningradzki i Nowogrodzki Grigorij (Czukow), czasowo zarządzający eparchią Pskowską wprowadził ihumena Pimena w godność archimandryty. Na tym stanowisku zasłynął jako dobry przełożony i budowniczy: odbudował i wyremontował zniszczone w czasie wojny urządzenia i budynki monasteru²⁸ W styczniu 1954 r. został mianowany namiestnikiem Ławry św. Trójcy i św. Sergiusza w Zagorsku. Wkrótce wyróżniono go prawem noszenia dwóch krzyży z ozdobami oraz prawem odprawiania nabożeństw z pastorałem. W okresie, w którym zarządzał Ławrą odnowiono cerkiew akademicką, kontynuowano prace remontowo – restauratorskie oraz budowlane. W uznaniu zasług i doświadczenia w zarządzaniu patriarcha Aleksy I 4. listopada 1957 roku mianował archimandrytę Pimena biskupem Bałckim, wikariuszem eparchii Odesskiej. Chirotonii, tj. święceń biskupich udzielił mu 17 listopada 1957 r. w czasie Boskiej Liturgii w odesskiej katedrze Zaśnięcia Najświętszej Bogarodzicy patriarcha Aleksy wraz z arcybiskupami: Borysem i Nektariuszem oraz biskupami: Innocentym i Nestorem²⁹ W grudniu 1957 r. został mianowany biskupem Dmitrowskim, wikariuszem eparchii Moskiewskiej, zaś w lipcu 1960 r. powierzono mu urząd kanclerza Patriarchatu Moskiewskiego. W listopadzie tego samego roku został wyniesiony do godności arcybiskupa; w marcu 1961 r. mianowany arcybiskupem Tulskim i Bielewskim z zachowaniem funkcji kanclerza Patriarchatu. „Jako kanclerz Patriarchatu Moskiewskiego urzeczywistniał łączność z eparchiami, uczest-

²⁵ Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 334, Пор. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Православная...*, dz. cyt., 340.

²⁶ Пор. "Святейший ...", dz. cyt., 10.; "Патриарший...", dz. cyt., 64.

²⁷ "Святейший ...", dz. cyt., 10.

²⁸ Пор. *тамże*, 10 – 12.

²⁹ Пор. *тамże*, 12 – 13.

niczył w posiedzeniach Świętego Synodu (którego stałym członkiem stał się w związku z otrzymaniem urzędu kanclerza) oraz pełnił funkcję protokolanta³⁰ Równoległe ze stałymi obowiązkami wypełniał czasowe zadania zarządzania innymi eparchiami: Ługańską, Smoleńską, Kostromską i Tambowską. Jakiś czas wypełniał obowiązki ekonomy Patriarchatu Moskiewskiego oraz proboszcza Patriarszego Soboru Katedralnego Objawienia Pańskiego. 14 listopada 1961 r. został wyznaczony na stanowisko Metropolity Leningradzkiego. Bardzo znamienne brzmiały słowa nowo mianowanego Metropolity, którymi witał swą nową eparchię: „Przybywszy do was, do swej nowej owczarni nie przywożem wam efektownych talentów intelektualnych ani piękna myśli, nie przywożem wam krasomówstwa ani piękna przepowiadania, lecz przywożem wam w darze tylko jedno, to, co najpotrzebniejsze i najdroższe dla człowieka wierzącego: przywożem wam pokój Boży i błogosławieństwo od sanktuariów Moskwy i od domu Czcigodnego Sergiusza Radoneskiego i towarzyszy”³¹ Przez dwa lata metropolita posługiwał w Leningradzie przyczyniając się do rozwoju tamtejszych szkół duchownych. Po śmierci metropolity krucickiego i kołomieńskiego Pitirima, 9. października 1963 r. dekretem patriarchy i Świętego Synodu metropolita Pimen został jego następcą. Tym samym stał się najbliższym współpracownikiem i towarzyszem patriarchy Aleksego³², zarządcą eparchii Moskiewskiej.

W lipcu 1962 roku, jeszcze jako metropolita leningradzki uczestniczył w pracach Światowego Kongresu na Rzecz Powszechnego Rozbrojenia i Pokoju. Jako członek Światowej Rady Pokoju i Radzieckiego Komitetu Obrony Pokoju od roku 1963 uczestniczył w rozmaitych konferencjach pokojowych: Warszawskiej Sesji Światowej Rady Pokoju (1963), w komisji „Bezpieczeństwo i Rozbrojenie w Europie” Światowej Rady Pokoju w Genewie (1966) oraz innych posiedzeniach ŚRP. W roku 1962 występował na Konferencji przedstawicieli Radzieckiego Towarzystwa na rzecz Powszechnego Rozbrojenia i Pokoju w Moskwie oraz na Wszechzwiązkowej Konferencji Radzieckiego Towarzystwa na rzecz Pokoju i Niezawisłości Narodów i Powszechnego Rozbrojenia w Moskwie w 1965 roku. Przewodniczył delegacji rosyjskiego Kościoła prawosławnego na Światowym Kongresie na rzecz Pokoju, Niezawisłości Narodów i Powszechnego Rozbrojenia w Moskwie w 1965 roku. Uczestniczył w pracy Światowego Zgromadzenia Pokoju w Berlinie w 1969 roku oraz Zgromadzeniu Światowej Rady Pokoju w Budapeszcie w 1971 roku. Jako członek Radzieckiego Komitetu do spraw Więzi Kulturalnych z Rodakami za Granicą publikował na łamach pisma *Otczizna* swoje patriotyczne apele i artykuły. Za aktywną działalność na rzecz pokoju został nagrodzony Dyplomem Honorowym oraz imiennym medalem Radzieckiego Funduszu Pokoju i Honorowym Medalem „Bojownikowi o Pokój” W 1964 roku przewodniczył delegacji Patriarchatu Moskiewskiego na intronizacji metropolity warszawskiego i całej Polski Stefana³³ Za gorliwą służbę Kościołowi Pa-

³⁰ *Tamże*, 13.

³¹ "Вступление Преосвященного митрополита Пимена на Ленинградскую кафедру", ЖМП 1962 nr 1, 25 – 26; Por. "Святейший ...", *dz. cyt.*, 13; J. ELLIS, *dz. cyt.*, 404.

³² Por. "Святейший ...", *dz. cyt.*, 14.

³³ Por. *tamże*, 15.

triarcha Aleksy nagrodił metropolitę Pimena Orderem Świętego Księcia Włodzimierza I klasy oraz nadał mu prawo noszenia dwu panhagii³⁴

3. Strażnik Tronu Patriarszego

17 kwietnia 1970 roku umarł patriarcha Aleksy. Jako najstarszy w biskupstwie stał się członek Świętego Synodu, zgodnie z *Ustawą o Zarządzaniu Rosyjskim Kościołem Prawosławnym (Положение об Управлении Русской Православной Церкви)*, artykuł 1, punkt 12, metropolita Pimen przejął obowiązki Strażnika Tronu Patriarszego. W marcu 1971 r. przewodniczył delegacji rosyjskiego Kościoła prawosławnego na pogrzeb patriarchy bułgarskiego Cyryła. Pod jego kierownictwem prowadziła prace Przesoborowa Komisja ds. Przygotowania Soboru Lokalnego, który rozpoczął się 30 maja 1971 roku w Ławrze Św. Trójcy i św. Sergiusza.

Dnia 2 marca 1971 Sobór jednomyślnie wybrał Strażnika Tronu Patriarszego, Metropolitę Pimena na czternastego Patriarchę Moskiewskiego i całej Rusi³⁵. Lata pontyfikatu patriarchy Pimena przypadają na okres ważny dla historii Związku Radzieckiego i Rosji, a także całej Europy. W chwili śmierci Aleksego I u władzy w ZSRR znajdował się L. Breżniew. Lata, w których był on Sekretarzem Generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego przyjęto nazywać okresem zastoju. Dla Kościoła prawosławnego był to czas względnego spokoju. W roku 1982, po śmierci Breżniewa do władzy doszedł J. Andropow, dotychczasowy szef Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego, znanego jako KGB. Po jego śmierci stanowisko Sekretarza Generalnego otrzymał K. Czernienko. Gdy w 1985 r. umarł Czernienko, jego miejsce zajął Michaił Gorbaczow, który wkrótce rozpoczął reformę ZSRR, znaną jako *glasnost' i pierestrojka* – jawność i przebudowa. Ten proces reform doprowadził do faktycznego rozpadu Związku Radzieckiego na niepodległe państwa. Omawiany w niniejszym opracowaniu okres pontyfikatu Pimena kończy się jednak w 1990 r., a zatem jeszcze przed rozpadem ZSRR.

Jak już wyżej powiedziano, po śmierci patriarchy Aleksego Strażnikiem Tronu Patriarszego został metropolita krucicki i kołomieński Pimen. Święty Synod obradujący pod przewodnictwem Pimena 25 czerwca 1970 r. podjął decyzje o zwołaniu Soboru Lokalnego i utworzył Komisje do spraw Przygotowania Soboru, na czele której stanął ten sam metropolita Pimen³⁶. W eparchiach rosyjskiego Kościoła prawosławnego zwoływano zjazdy duchowieństwa i świeckich w celu wyłonienia delegatów na sobór, oraz w celu omówienia kandydatur poszczególnych hierarchów do tronu patriarszego. Większość zjazdów opowiadała się za wyborem metropolity Pimena, choć byli również stronnicy innych kandydatów: metropolity leningradzkiego Nikodema oraz me-

---

³⁴ Panhagia to napiersny medalion, na którym namalowana jest miniaturowa ikona Dziewicy Maryi, lub Chrystusa. Panhagia jest uznawana przez prawosławnych za odznakę biskupów. Prawo do noszenia dwóch panhagii jest wyjątkowym wyróżnieniem.

³⁵ Por. *tamże*, 17.

³⁶ Por. В. Цыпин, *История Русской Православной Церкви. 1917 – 1990*, Москва 1994, 117.

tropolity Ałma – Aty Josifa³⁷ Według Pospiełowskiego wyżej wymienieni metropolici byli jedynymi kandydatami, branymi pod uwagę przez rząd radziecki³⁸. Metropolita Nikodem, osoba młoda i energiczna, postrzegany był przez środowisko kościelne jako postać pełna sprzeczności. Świadczy o tym list, jaki do komisji przygotowawczej skierował wraz z grupą świeckich młody kapłan N. Gajnow. Autorzy listu oskarżali Nikodema o takie „herezje” (tego właśnie słowa użyli), jak: apologia ekumenizmu i chrześcijaństwa społecznego³⁹. W rzeczywistości metropolita Nikodem był jednym z najaktywniejszych wówczas hierarchów rosyjskiego Kościoła prawosławnego: przewodniczył Oddziałowi Zewnętrznych Stosunków Kościelnych przy Świętym Synodzie rosyjskiego Kościoła prawosławnego, zajmował się formacją nowych kadr dobrze wykształconego duchowieństwa w Leningradzkich: Seminarium i Akademii Duchownej, znajdujących się w jego eparchii. To właśnie metropolita Nikodem w latach 1960 – 1970 udzielił większości konsekracji biskupich⁴⁰. Jak podaje Pospiełowski, w ostatnich latach dowiedziano się od dobrze poinformowanych duchownych oraz od osób świeckich związanych z Radą ds. Religii, że w przeddzień Soboru odwiedzili metropolitę wyżsi oficerowie KGB i złożyli mu „zdecydowaną propozycję, by nie zgłaszał swej kandydatury na stanowisko patriarchy”⁴¹. Metropolita Ałma – Aty Josif z kolei odmówił zgłoszenia swej kandydatury, motywując to swym zaawansowanym wiekiem oraz brakiem odpowiedniego przygotowania teologicznego. Hierarcha ten przeżył około dwudziestu lat w radzieckich więzieniach i łagrach. Do ostatnich chwil swego życia był bardzo lubianym przez wiernych swej eparchii i popularnym biskupem, uważany za pasterza niezależnego i zdecydowanego⁴².

Przed rozpoczęciem Soboru, 26 maja 1971 r. w świątyni Zaśnięcia monasteru Nowodziewiczego odbyła się narada biskupów. Jednym z głównych tematów narady, prócz wyboru patriarchy, była wniesiona przez Sobór Biskupi z 1961 r. poprawka do *Ustawy o zarządzaniu rosyjskim Kościołem prawosławnym*. Wystąpienia niektórych biskupów zwracały uwagę, że poprawka ta jest sprzeczna z kanonami kościelnymi⁴³. Na ten temat wypowiedział się również metropolita Pimen: „Są też pojedyncze głosy za powrotem do sytuacji parafii sprzed roku 1961. Nie ma po temu żadnych podstaw, gdyż podobne postanowienie stanęłoby w sprzeczności z prawodawstwem państwowym i nie byłoby korzystne dla Kościoła Świętego”⁴⁴. W sprawie wyboru patriarchy postanowiono, by Soborowi lokalnemu został przedstawiony tylko jeden kandydat. Tym kandydatem miał być metropolita Pimen, Strażnik Tronu Patriarszego⁴⁵.

³⁷ Пор. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997* Москва 1997, 426.

³⁸ Пор. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская Православная Церков в XX веке*, Москва 1995, 333.

³⁹ Пор. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, *dz. cyt.*, 427.

⁴⁰ Пор. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, *dz. cyt.*, 333.

⁴¹ Тамże.

⁴² Пор. *тамże*, 333 – 334.

⁴³ Пор. В. Цыпин, *История Русской Церкви 1917 – 1997...*, *dz. cyt.*, 428.

⁴⁴ "Вступительное слово Патриаршего Местоблюстителя Пимена на Архиерейском Советании", ЖМП 1971 nr 8, 21.

⁴⁵ Пор. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, *dz. cyt.*, 429.

W biografii Pimena – jak już wspomnieliśmy – były momenty niejasne. Losy przyszłego patriarchy w czasie II wojny światowej, jego uwięzienie, epizod ze służbą wojskową stanowiły swoistą *białą plamę*, którą, jak się zdaje, umiejętnie posługiwały się służby bezpieczeństwa ZSRR. Wiemy, że Pimen kilkakrotnie próbował ukryć te niejasne fakty z jego życia przed władzami państwowymi, co szerzej jest opisane w biografii Pimena. Cytowany przez Pospiełowskiego Raport Rady do Spraw Religii przy Radzie Ministrów ZSRR, w sprawozdaniu z końca 1963 i początku 1964 roku podaje, że Pimen unikał wówczas wszelkich kontaktów z Radą⁴⁶. Od 9 października 1963 r. Pimen był już metropolitą krucickim i kołomieńskim, a więc najbliższym współpracownikiem patriarchy Aleksego I. W raporcie znajduje się również świadectwo o tym, jak metropolita talliński i estoński Aleksy⁴⁷, w swoim sprawozdaniu przedstawił Radzie metropolitę Pimena jako miernego organizatora, lecz dobrego kapłana, który wspaniale sprawował liturgie i był lubiany za swą modlitewną postawę. W dzień po tym, jak Aleksy złożył swoje sprawozdanie, 20 lutego 1963 r. Pimen „odwiedził Radę z własnej inicjatywy, zapewnił ją o swej lojalności, rozmawiał o życiu wewnętrznym i stosunkach panujących w patriarchacie oraz wyraził gotowość do dalszej współpracy”⁴⁸.

4. Patriarcha Pimen

Obecni na Naradzie biskupi postanowili, by wybór patriarchy odbył się drogą jawnego głosowania, co miałoby służyć zmanifestowaniu jedności wszystkich członków Soboru⁴⁹. Otwarcie Soboru Lokalnego miało miejsce 30 maja w Ławrze Świętej Trójcy i św. Sergiusza w Zagorsku. Członkami Soboru byli wszyscy biskupi rosyjskiego Kościoła prawosławnego oraz duchowni i świeccy, reprezentujący 67 eparchii z terenu ZSRR, oraz 14 eparchii zagranicznych, reprezentanci monasterów i szkół duchownych. Ogólna liczba wszystkich delegatów wynosiła 234 osoby⁵⁰. W pierwszym dniu Soboru odbyła się uroczysta liturgia oraz pięciogodzinne posiedzenie, które upłynęło na okolicznościowych przemówieniach i powitaniu gości. W drugim dniu, 31 maja, wygłoszono serię referatów. W referacie „Życie i działalność rosyjskiego Kościoła prawosławnego” metropolita Pimen zrelacjonował okres pontyfikatu patriarchy Aleksija I oraz przedstawił aktualną sytuację Kościoła. Drugi referat wygłosił metropolita Nikodem. Przedstawił w nim wkład rosyjskiego Kościoła prawosławnego w światowy ruch ekumeniczny. Referat trzeci, wygłoszony przez metropolitę tallińskiego Aleksija poświęcony był działalności rosyjskiego Kościoła prawosławnego na rzecz pokoju. Anonimowy uczestnik Soboru, na którego powołuje się J. Ellis, stwierdził, że przesadnie prorządowy ton tego referatu wzbudził irytację wielu

⁴⁶ Por. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 334.

⁴⁷ Dziś patriarcha moskiewski i całej Rusi, Aleksy II.

⁴⁸ Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 334.

⁴⁹ Por. *tamże*, 428.

⁵⁰ Por. J. ELLIS, *La Chiesa...*, dz. cyt., 418.

delegatów⁵¹ Na wieczornej sesji tego samego dnia metropolita Nikodem wygłosił referat: „O zdjęciu anatem ze starych obrzędów oraz tych, którzy się ich trzymają” Referat ten stał się przedmiotem dyskusji dnia następnego. Najważniejszym wydarzeniem Soboru był wybór nowego patriarchy. Prawo głosowania posiadali tylko biskupi. Oddawali oni głos w imieniu swoim oraz w imieniu duchowieństwa i świeckich swoich eparchii⁵² Po zakończeniu procedury głosowania zastępca Przewodniczącego Soboru, metropolita leningradzki Nikodem obwieścił: „Jednogłośnie i jednomyślnie cały episkopat w imieniu duchowieństwa i wiernych swoich eparchii wybrał Jego Ekscelencję Pimena, metropolitę krucickiego i kołomieńskiego na tron Patriarchy moskiewskiego i całej Rusi. Nasza jednogłośność, nasza jednomyślność, nasza pełna jedność, świadczą o łączącej nas wszystkich braterskiej miłości”⁵³

Intronizacja nowego patriarchy odbyła się 3 czerwca 1971 r. w katedralnym soborze Objawienia Pańskiego w Moskwie. Jego Świątobliwość Pimen został czternastym patriarchą moskiewskim i całej Rusi.

Swój pontyfikat rozpoczął nowo wybrany patriarcha Pimen od nagrodzenia szczególnie zasłużonych przy organizowaniu Soboru Lokalnego hierarchów. W działalności pasterskiej starał się Pimen kontynuować linię wytyczoną przez patriarchę Aleksego. Była to polityka zachowywania *status quo*⁵⁴ Do zarządzania Kościołem wprowadził jednak pewnego nowego ducha. Był to duch dyscypliny. W swoim pierwszym wystąpieniu przed profesorami i wykładowcami Moskiewskich Szkół Duchownych z okazji przyznania mu tytułu doktora teologii patriarcha powiedział: „Chciałbym, by nasza teologia była zawsze ściśle ortodoksyjna (...). Pragnąłbym, by nieugięcie zachowywano tradycje rosyjskiego Kościoła prawosławnego (...). Trzeba zaszczeniać u studentów i wykładowców miłość do języka cerkiewno – słowiańskiego, języka służby Bożej, języka o szczególnym, czystym pięknie”⁵⁵ Te słowa patriarchy przez wielu zostały odczytane jako swoista deklaracja programowa⁵⁶

5. Patriarcha okresu zastoju

Lata siedemdziesiąte były okresem raczej spokojnym dla rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Polityka państwa wobec Kościoła polegała na totalnej kontroli nad wszystkimi przejawami życia kościelnego: państwo starało się nie dopuszczać do tego, by Kościół poszerzał swoje wpływy, choć odstąpiło od masowych prześladowań duchowieństwa i świeckich a także od hałaśliwych kampanii antyreligijnych. Ważnym dla pierwszego okresu pontyfikatu Pimena wydarzeniem było opublikowanie listu otwar-

⁵¹ Por. *tamże*, 418.

⁵² Por. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 433.

⁵³ *Русская Православная Церковь 988 – 1988: Очерки истории*, dz. cyt., 79.

⁵⁴ Por. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 435.

⁵⁵ "Слово Святейшего Патриарха Пимена на встрече с профессорами и преподавателями Московской Духовной Академии и Московской Духовной Семинарии", ЖМП 1972 nr 2, 14 – 15.

⁵⁶ Por. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 435.

tego znanego pisarza rosyjskiego A. Sołżenicyna do patriarchy. To opublikowane za granicą pismo zyskało na całym świecie ogromny rozgłos. Było ono odpowiedzią Sołżenicyna na Orędzie Bożonarodzeniowe Pimena z roku 1972, w którym zachęcał wiernych rosyjskiego Kościoła prawosławnego mieszkających za granicami ZSRR do wychowywania swych dzieci w duchu prawosławia i miłości do jego tradycji⁵⁷ W swoim liście, napisanym z okazji tzw. *niedzieli pojednania*, czyli pierwszej niedzieli wielkiego postu, Sołżenicyn pisał: „Dlaczego to godne pochwały wezwanie skierowano tylko do rosyjskich emigrantów? Dlaczego tylko dla tych dzieci domaga się Wasza Świątobliwość wychowania w wierze chrześcijańskiej? Dlaczego tylko daleką swą trzodę ostrzega Wasza Świątobliwość: «rozeznawajcie, co jest oszczerstwem i kłamstwem, umacniajcie się w prawości i prawdzie»? A czy my także mamy rozeznawać? Czy także naszym dzieciom mamy zaszczipać miłość do Kościoła, czy też nie? Tak, Chrystus przykazał, by iść i szukać również setnej, zagubionej owcy, ale wtedy, gdy dziewięćdziesiąt dziewięć znajduje się na miejscu. Lecz kiedy nie ma właśnie owych dziewięćdziesięciu dziewięciu, czyż to nie ich winna dotyczyć pierwsza troska? (...) Dlaczego przyszedłszy do cerkwi, by ochrzcić syna muszę się wylegitymować? (...) Trzeba podziwiać siłę ducha rodziców, z którą znoszą oni tę donosielską rejestrację i późniejsze prześladowania w pracy lub publiczne wyśmiewanie przez głupców (...). Na chrzcie niemowląt kończy się całe włączanie dzieci do Kościoła. Droga wychowania w wierze jest na głucho zamknięta. Zamknięto dla nich dostęp do kościelnej Służby Bożej (...). A wy, hierarchowie kościelni pogodziliście się z tym i sprzyjacie temu (...), że musimy oddawać nasze bezbronne dzieci w ręce wcale nie neutralne, lecz we władanie ateistycznej propagandy (...). Na temat jakiegokolwiek zła dotyczącego dalekiej Azji, lub Afryki Kościół zawsze wyraża swoją opinię. Tylko w sprawie wewnętrznych bied nigdy nie ma żadnej opinii”⁵⁸ W tych i innych słowach wielki pisarz i laureat Nagrody Nobla przedstawił tragiczną sytuację Kościoła, jego podporządkowanie aparatowi państwowemu oraz całkowity bezwład hierarchii. Według Pospiełowskiego, żale Sołżenicyna wobec patriarchy nie były jednak w pełni zasadne. W rzeczywistości bowiem, rosyjski Kościół prawosławny jako instytucja nie posiadał żadnych praw w świetle prawodawstwa radzieckiego. Owo prawodawstwo przewidywało jedynie istnienie tzw. *dwadcaetek* tj. dwudziestoosobowych komitetów parafialnych, które miały wyłączne prawo reprezentowania wiernych. Patriarcha na gruncie prawa był zatem bezsilny wobec totalitarnego państwa. Według cytowanego przez Pospiełowskiego źródła, otrzymawszy list Sołżenicyna miał powiedzieć z gorzkim uśmiechem: „Pobyłby w mojej skórze choć kilka dni... – i dodał – Ale, niech pisze!”⁵⁹

W 1975 roku Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wniosło poprawki do „Postanowienia o związkach wyznaniowych” z 1929 r. Poprawki te dotyczyły głównie praw

⁵⁷ Пор. "Рождественское послание Патриарха Московского и всея Руси Пимена", ЖМП 1971 nr 12, 2. (W rosyjskim Kościele prawosławnym obowiązuje kalendarz juliański; stąd uroczystość Bożego Narodzenia przypadająca 25 grudnia, w rzeczywistości obchodzona jest 7 stycznia wg kalendarza gregoriańskiego, tj. o 13 dni później. Dlatego Boże Narodzenie 1971 r. obchodzono 7 stycznia 1972 r. wg kalendarza gregoriańskiego).

⁵⁸ А. СОЛЖЕНИЦИН, "Всероссийскому Патриарху Пимену великопостное письмо" (Крестопоклонная неделя 1972) в: *Русская Православная Церковь в советское время, dz. сул.*, 108 – 112.

⁵⁹ Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. сул., 366.

Kościółu do posiadania własności. Z „Postanowienia” usunięto formułę: „Związki wyznaniowe i grupy wierzących nie korzystają z praw osoby prawnej”, choć również nie nadano im tego prawa. Zamiast tego postanowiono: „Stowarzyszenia religijne mają prawo nabywania paramentów kościelnych, przedmiotów kultu religijnego, środków transportu, wynajmu, budowy i zakupu dla swoich potrzeb w ustalonym porządku prawnym”⁶⁰

Nowa Konstytucja ZSRR uchwalona w 1977 r. nie wniosła nic nowego do położenia wspólnot religijnych. Artykuł 52. Konstytucji głosił: „Gwarantuje się obywatelom ZSRR wolność wyznania, to jest prawo wyznawania jakiegokolwiek religii, lub niewyznawania żadnej, odprawiania kultu religijnego, albo prowadzenia propagandy ateistycznej”⁶¹ Jak widać Konstytucja dawała prawo do prowadzenia propagandy tylko i wyłącznie ateistom; wierzącym pozwolono jedynie na sprawowanie kultu. Tak w świetle prawa radzieckiego wyglądała równość wszystkich obywateli.

W latach siedemdziesiątych ukazał się w zachodniej prasie wspomniany już „Raport Rady do Spraw Religii przy Radzie Ministrów ZSRR” zaadresowany do członków Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego z roku 1974. Podpisał się pod nim zastępca przewodniczącego Rady do Spraw Religii W. Furow. Raport przedstawił charakterystyki wybranych członków episkopatu prawosławnego, w tym także patriarchy Pimena, mówił o ich zaangażowaniu w sprawy kościelne i lojalności wobec aparatu władzy⁶²

Charakterystycznym dla pierwszego okresu pontyfikatu patriarchy Pimena było położenie parafii prawosławnych. Mimo pozornego spokoju owych czasów polityka państwa zmierzała do zmniejszenia liczby parafii prawosławnych. Przyczyna tego nie były już, jak dawniej prześladowania i gwałtowne zamknięcia świątyń, lecz migracja ludności ze wsi do miast, gdzie nowych świątyń nie otwierano. W 1972 r. w ZSRR istniały 6850 oficjalnie zarejestrowane cerkwie oraz działało 6180 oficjalnie zarejestrowanych kapłanów⁶³ Ciekawym zjawiskiem tego czasu był wzrost liczby kapłanów wprost proporcjonalny do spadku liczby działających świątyń. I tak na przykład w 1979 r. wyświęcono co najmniej 276 kapłanów, z czego przynajmniej pięćdziesięciu z nich nie ukończyło żadnej szkoły duchownej. Według jednego ze źródeł dysydenckich w roku owym wyświęcono około 200 mężczyzn posiadających uprzednio wyższe, świeckie wykształcenie, którzy nie ukończyli seminariów⁶⁴ Udział wierzących w praktykach religijnych zmniejszył się w tym czasie w stosunku do lat sześćdziesiątych. Radziecka literatura antyreligijna podawała, że liczba wierzących wśród mieszkańców wsi sięga ok. 25%, natomiast wśród mieszkańców miast – 20%⁶⁵ W drugiej połowie lat siedemdziesiątych zaobserwowano napływ do Kościoła młodej inteligencji. Co cha-

⁶⁰ В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 436.

⁶¹ *Tamże*, 436.

⁶² *Tamże*, 441.

⁶³ Пор. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 339.

⁶⁴ Пор. *tamże*, 340.

⁶⁵ Пор. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 447.

rakterystyczne, liczni duszpasterze oraz świeccy odnosili się z dużą nieufnością do neofitów. Istniały jednak takie ośrodki, w których osoby te otaczano szczególną troską⁶⁶

Od momentu wyboru na tron patriarszy do obowiązków Pimena jako głowy Kościoła należało reprezentowanie go za granicą. Na tym polu patriarcha był o wiele bardziej aktywny niż w swej działalności wewnątrz kraju, która ograniczała się głównie do działalności administracyjnej i odprawiania nabożeństw. Wśród najważniejszych podróży zagranicznych Pimena należy wymienić pielgrzymkę do Ziemi Świętej z 1972 r. W październiku tego samego roku odwiedził Grecję, Rumunię i Jugosławię⁶⁷ We wrześniu 1973 r. patriarcha Pimen złożył wizytę w siedzibie Światowej Rady Kościołów w Genewie. W czasie powitania Sekretarz Generalny Rady wezwał patriarchę do wszczęcia starań, by w Związku Radzieckim przestrzegano praw człowieka. W odpowiedzi patriarcha przeczytał wcześniej przygotowany tekst, w którym zanegował fakt naruszania praw człowieka i obywatela w ZSRR oraz chwalił socjalistyczny model życia, „który w znacznym stopniu odpowiada ideałom chrześcijańskim”⁶⁸ W drugiej części swego wykładu starał się jednak dać do zrozumienia, że są takie tematy, których on sam woli nie dotykać. W październiku 1977 r. Pimen odwiedził patriarchę ekumenicznego w Konstantynopolu. Stosunki z tym patriarchatem nie układały się wtedy najlepiej. Najważniejszą wówczas przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt darowania przez patriarchat moskiewski autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Ameryce Północnej, czego z kolei nie uznawał patriarchat konstantynopoliński⁶⁹ Działalność zewnętrzna Patriarchy polegała również na przyjmowaniu zagranicznych gości, odwiedzających Moskwę.

Ciekawą ocenę pierwszego okresu rządów Pimena oraz charakterystykę jego postawy podaje o. G. Jakunin, znany działacz społeczno – religijny, wówczas przewodniczący podziemnego Chrześcijańskiego Komitetu Obrony Praw Wierzących w ZSRR. W swoim wykładzie „*O perspektywach odrodzenia religijnego w Rosji*”, wygłoszonym wobec tego właśnie Komitetu w Moskwie 15 sierpnia 1979 r., powiedział: „Patriarcha nie ma żadnego żywego kontaktu z wiernymi; jedyną formą kontaktu z ludnością jest odprawianie Liturgii w Katedrze Objawienia Pańskiego i w kilku innych cerkwiach Moskwy (...). Nie przyjmuje u siebie nawet kleru (...). Nawet biskupom trudno o audiencję u patriarchy. Patriarsze *zaleca się*, by podróżował za granicę, lecz *nie radzi się*, by podróżował po kraju i przewodniczył Liturgiom w eparchiach (...). W maju 1979 r. Pimen wziął urlop i udał się w podróż statkiem po Wołdze. Dlaczego przy tej okazji nie odprawić by Boskiej Liturgii przynajmniej w jednym z miast, w jednej z licznych cerkwi na trasie, ku wielkiej radości wiernych? Nie, władze mu to *odradzały* (...). W rzadkich poufnych rozmowach z bliskimi sobie osobami patriarcha mawia, że znajduje się w «złotej klatce». Wielu hierarchów rosyjskiego Kościoła prawosławnego ucisza swoje sumienie, chętnie powtarzając wyrażenie, które stało się

⁶⁶ Рог. "Русская Православная Церков в советское время (1917 – 1991)", *dz. cyt.*, 169.

⁶⁷ Рог. "Братский визит в Сербскую,Элладскую и Румынскую Православные Церкви". ЖМП 1972, nr 12, 3 – 4.

⁶⁸ Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, *dz. cyt.*, 366.

⁶⁹ Рог. ПИМЕН, "Послание Патриарху Афинагору, 3 марта 1970", ЖМП 1970 nr 9, 7.

już niemal przysłowiowe i odnosząc je do siebie. Lecz czy ten obraz odpowiada rzeczywistości? Częściowo tak. Ale, czy owa klatka nie jest zrobiona z giętkiego złota? Z pewnością jej kraty mogłyby zostać rozgięte pod wpływem siły woli⁷⁰

Po śmierci L. Breżniewa Sekretarzem Generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, a zarazem głową państwa radzieckiego został J. Andropow, były szef Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB). W czasie jego rządów polityka państwa wobec Kościoła cechuje się pewną dwoistością. Z jednej strony bardzo nasiliły się represje osób *nieprawomyślnych*, w tym również wierzących. Ci ostatni prześladowani byli za działalność misyjną, katechizację, wydawanie i rozpowszechnianie literatury religijnej. Liczba osób aresztowanych przez organa bezpieczeństwa za aktywne wyznawanie wiary sięgnęła czterystu⁷¹. Podczas, gdy nasiliły się represje osób religijnych, wykazujących się większą aktywnością niż ogół wierzących, sytuacja Kościoła w wymiarze instytucjonalnym uległa pozytywnym przeobrażeniom. W roku 1983, za rządów Andropowa zakończono długotrwały proces zwracania Kościołowi Monasteru Daniłowskiego w Moskwie. Miał się on stać centrum administracyjnym rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Trwały przygotowania do wielkiego Jubileuszu Tysiąclecia Chrztu Rusi, choć jeszcze za rządów Breżniewa Rada do Spraw Religii dała do zrozumienia Kościołowi, że Jubileusz jest jego wewnętrzną sprawą. Dwukrotnie wzrosła ilość studentów seminariów i akademii duchownych, a osoby duchowne zaczęły cieszyć się większym uznaniem ze strony władz⁷².

W tym czasie stan zdrowia patriarchy zaczął się pogarszać. Patriarcha chorował na cukrzycę i nie był już w stanie rządzić Kościołem. Faktyczne kierownictwo sprawami patriarchy moskiewskiego przejął metropolita talliński i estoński Aleksy.

6. *Pierestrojka*

Po śmierci Andropowa władzę w ZSRR przejął K. Czernienko. Polityka Państwa wobec Kościoła nie uległa zmianie. Sekretarz ten rządził krótko i w marcu 1985 r. nastąpiła kolejna zmiana na szczytach władzy. Po śmierci Czernienki na czele KPZR stanął Michał Gorbaczow. Już w pierwszym roku swoich rządów zaczął on ujawniać swoje reformatorskie zamiary. Powstał nowy program polityki państwowej, polegający na liberalizacji systemu politycznego i jawności w środkach masowego przekazu. Ten nowy kierunek został nazwany słowami *pierestrojka i głasnost'*, to znaczy: przebudowa i jawność. Począwszy od ostatnich miesięcy 1986 r. tematem najczęściej poruszonym w środkach masowego przekazu stał się problem represji, którym władza sowiecka poddawała ludność swego imperium, a wśród nich także osoby wierzące, zwłaszcza duchowne. Zaczęto szeroko dyskutować na temat konieczności duchowego uzdrowienia i odrodzenia społeczeństwa. W 1986 r. kierownictwo radzieckie rozpoczęło rewizję swej polityki wobec Kościoła. Coraz szersze kręgi społeczeństwa zwracały się ku Kościołowi prawosławnemu i innym Kościołom. Ważnym bodźcem dla

⁷⁰ Za: J. ELLIS, *La Chiesa...*, dz. cyt., 408 – 409.

⁷¹ Por. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 380.

⁷² Por. *tamże*, 381.

obudzenia tęsknoty za religijnością, za transcendencją była katastrofa elektrowni atomowej w Czarnobylu w kwietniu 1986 r. Spowodowała ona niebywały wzrost nastrojów apokaliptycznych oraz pogłębiła brak zaufania ludności ZSRR wobec władz, systemu społecznego i politycznego swego kraju. Coraz więcej osób zaczęło interesować się rosyjskim Kościołem prawosławnym, a nawet idealizować go, widząc w nim jakby jedyną czystą wyspę otoczoną oceanem przewrotnej propagandy komunistycznej, która zachowała w sobie ducha starej Rosji.

Od września 1987 r. zaczęła rosnać liczba parafii prawosławnych. W tymże roku rząd oddał Kościołowi kilka ważnych ośrodków religijnych, między innymi Pustelnię Optyńską. W odzyskanych monasterach odrodziło się życie zakonne⁷³. Pod koniec kwietnia 1988 r. doszło do spotkania członków Świętego Synodu, na czele z patriarchą Pimenem, z Michaiłem Gorbaczowem. W czasie spotkania Gorbaczow przyznał, że w poprzednim okresie państwo popełniało błędy układając swe stosunki z Kościołami i organizacjami religijnymi. Zapewnił jednocześnie, że aktualnie owe błędy są naprawiane. Ze swej strony patriarcha przypomniał o zbliżającej się rocznicy tysiąclecia chrztu Rusi oraz wskazał na pozytywną rolę, jaką odegrał rosyjski Kościół prawosławny w historii narodu rosyjskiego. To historyczne spotkanie głowy rosyjskiego prawosławia z sekretarzem generalnym KPZR, pierwsze po II wojnie światowej zaowocowało tym, że odąd Jubileusz stał się nie tylko wewnętrzną sprawą rosyjskiego Kościoła prawosławnego, lecz zyskał rangę ogólnonarodowej uroczystości⁷⁴.

7. Millennium Chrztu Rusi

Obchody Tysiąclecia Chrztu Rusi poprzedzone zostały naradą biskupów, która odbyła się w dniach od 28 do 31 marca 1988 r. Zgromadzonym biskupom przedstawiono projekt nowego statutu Kościoła. Główne obchody miały miejsce w dniach od 5 do 21 czerwca. Drugiego dnia obchodów, 6 czerwca w soborze Świętej Trójcy w Ławrze św. Sergiusza w Zagorsku rozpoczął się Sobór Lokalny. Na pierwszym posiedzeniu, po przywitaniu gości soborowych, metropolita Filaret z Kijowa wygłosił wykład pod tytułem: „*Tysiąclecie chrztu Rusi*”, gdzie pokrótce przedstawił historię prawosławia w Rosji, od momentu chrztu Włodzimierza, aż do współczesnych czasów. Tego dnia również przedłożono Soborowi listę osób przeznaczonych do kanonizacji. Następnego dnia wygłoszono wykład o sytuacji i działalności rosyjskiego Kościoła prawosławnego. W wykładzie podano dane statystyczne: w przeddzień zwołania Soboru rosyjski Kościół prawosławny posiadał 6893 parafie, 67 krajowych i 9 zagranicznych eparchii, 74 biskupów (z czego 7 za granicą), 6674 kapłanów, 723 diakonów, 22 monastera z 1190 zakonnikami i zakonnicami oraz 1999 studentów szkół duchownych⁷⁵. Wygłoszono szereg innych wykładów. Do najważniejszych dokumentów Soboru należy zaliczyć nowy statut rosyjskiego Kościoła prawosławnego oraz „*Posłanie do wiernych nie będących w jedności kanonicznej z Matką Kościołem*” Ten

⁷³ Por. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 456.

⁷⁴ Por. *tamże*, 461.

⁷⁵ Por. "Празднование Русской Православной Церковью 1000 – летия Крещения Руси", ЖМП 1988 nr 9, 15.

dokument, „pełen miłości, a nawet pokory”⁷⁶ zaadresowany był głównie do członków tak zwanego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego za Granicą. Kościół ten powołany został do istnienia przez wiernych i hierarchów, którzy w wyniku rewolucji październikowej znaleźli się za granicą i nigdy nie zaakceptowali ugodowego kursu Kościoła w Rosji wobec antyreligijnych władz komunistycznych. *Posłanie* głosiło: „W żaden sposób nie chcemy ograniczać waszej wolności (...), lecz z całego serca pragniemy położyć kres zgorszeniu podziału między jednej krwi i jednej wiary braćmi”⁷⁷

Sobór Lokalny 1988 r. różnił się radykalnie od Soborów poprzednich. Nikogo nie dziwił ostry ton dyskusji i polemiczny charakter poszczególnych wypowiedzi. Wielu hierarchów śmiało krytykowało brak jedności wśród biskupów, albo niski poziom formacji duchownych⁷⁸ 10 czerwca w Teatrze Wielkim (Bolszoi) odbyła się uroczysta akademicka poświęcona Tysiącleciu. Tego samego dnia grupa hierarchów na czele z Pimenem została nagrodzona orderami państwowymi.

Po zakończeniu Soboru stosunki Kościoła z państwem uległy zdecydowanej poprawie. Oddawano liczne świątynie, wiele eparchii, które dotąd pozbawione były władzy arcybiskupiej, otrzymywało biskupów. Liberalizacja polityki państwowej pozwoliła na podjęcie powszechnej dyskusji nad rolą Kościoła w społeczeństwie. Niektóre środowiska ostro domagały się rozliczenia tych hierarchów, którzy poszli na współpracę z władzami bezpieczeństwa państwa komunistycznego. W 1989 r., w dniach od 9 do 11 października, odbył się kolejny Sobór Biskupów. Dokonano na nim kanonizacji pierwszego patriarchy moskiewskiego Jowa oraz pierwszego po odrodzeniu w 1917 roku, patriarchy Tichona⁷⁹ Oprócz różnych zagadnień administracyjnych Sobór ten omawiał wydarzenia na Ukrainie, gdzie powoli odradzała się struktura hierarchiczna wychodzącego z podziemia Kościoła greckokatolickiego. Sobór podkreślił, że tak zwany *problem unicki* jest przeszkodą na drodze do jedności między Kościołem prawosławnym, a katolickim. W całym ZSRR coraz mocniej dawały o sobie znać odśrodkowe tendencje narodowościowe; długo duszona świadomość narodowa krajów i regionów wchodzących w skład Związku Radzieckiego wybuchła ze zwielenokrotnioną siłą. Proces ten nie ominął również Rosji, gdzie powstały ugrupowania nacjonalistyczne, jak *Pamięć* głosząca ideały czystości rasowej i *prawdziwego* prawosławia⁸⁰. Sobór jednak zdecydowanie odciął się od jakichkolwiek związków z ugrupowaniami tego rodzaju. Następnym Sobór Biskupów odbył się 30 i 31 stycznia 1990 r. w Daniłowskim Monasterze. Otworzył go krótkim przemówieniem bardzo już słaby patriarcha.

8. Pimen: ofiara systemu, czy konformista?

Pimen zmarł 3 maja 1990 r. o godzinie 15 w rezydencji patriarchalnej w Moskwie. Jak już wspominaliśmy, patriarcha ciężko chorował w ostatnim okresie swego życia

⁷⁶ Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 402.

⁷⁷ *Tamże*, 403.

⁷⁸ Пор. В. ЦЫПИН, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 470.

⁷⁹ Пор. *tamże*, 472.

⁸⁰ Пор. Д. ПОСПЕЛОВСКИЙ, *Русская...*, dz. cyt., 414.

na cukrzycę i inne dolegliwości. Ostatnie lata jego życia przypadły na okres bardzo skomplikowanych przemian w Związku Radzieckim, a także w łonie samego rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Długotrwała słabość i choroba, która zaostrzyła się w listopadzie 1985 r.⁸¹, sprawiły, że w okresie tych przeobrażeń Pimen znajdował się na uboczu. Wielu tego nie akceptowało i nie rozumiało. Nieobecność patriarchy sugerowała, że nie mógł się on odnaleźć w nowej rzeczywistości, że przyjął postawę wycofującą. Wielu ludzi spodziewających się bardziej aktywnego włączenia się Kościoła prawosławnego w budowanie nowego porządku w Rosji, porządku opartego na ideałach chrześcijańskich, ta nieobecność i milczenie Pimena zniechęciły do oficjalnych struktur Kościoła. Dla wielu owo milczenie było dowodem na to, że hierarchia prawosławna stała po stronie komunistów, po stronie KGB, po stronie starego porządku, i w związku z tym nie miała nic do zaoferowania ludziom dążącym do wyzwolenia spod jarzma komunistycznego terroru.

Pogrzeb patriarchy Pimena odbył się 6 maja 1990 r. Jego zwłoki złożono w krypcie soboru Zaśnięcia w Ławrze Świętej Trójcy i św. Sergiusza w Zagorsku.

Przykład Pimena ukazuje doświadczenie rosyjskiego prawosławia ostatnich lat przed upadkiem komunizmu. Podobnie jak Kościoły różnych wyznań w innych krajach socjalizmu realnego, skoncentrowało się ono na walce o przeżycie. Nie było zatem przygotowane ani logistycznie, ani – co ważniejsze – mentalnościowo do prowadzenia misji ewangelizacyjnej wśród ludu zdeorientowanego tempem przemian. W takich okolicznościach łatwo było odczytać pojawienie się w krajach byłego ZSRR struktur Kościoła katolickiego, jako agresję.

LA CHIESA ORTODOSSA RUSSA NELL'EPOCA DEL PATRIARCA PIMEN

Riassunto

Il patriarca Pimen che governò nella Chiesa Ortodossa Russa negli anni 1971-1990, cioè nell'epoca della decadenza dell'Unione Sovietica, fu il capo della più vasta chiesa ortodossa del mondo. La storia ha condotto questa chiesa verso uno scontro con la macchina tritutturante di uno stato ateo ed antireligioso. Pimen, educato nella tradizione teologica e sociale dell'Oriente cristiano, ereditò una chiesa appoggiata e dipendente dallo stato: nella mentalità comune queste due istituzioni venivano identificate come una sola. La sottomissione della chiesa nei confronti dello stato non é scomparsa neanche durante la persecuzione comunista e terrore stalinista.

Anche Pimen fu leale nelle relazioni con lo stato. Ricattato dalle autorità, fece una bella carriera ecclesiastica e diventò un esempio di come era la gerarchia ortodossa fino agli ultimi anni del comunismo: passiva e indifferente.

⁸¹ Рог. В. Цыпин, *История Русской Церкви. 1917 – 1997...*, dz. cyt., 479.

Bibliografia

1. ELLIS J., *La Chiesa Ortodossa Russa. Una storia contemporanea*, przeł. z ang. E. Gatti, Bologna 1989.
2. PIMEN, *Mille anni di fede in Russia*, intervistato da A. Santini, Bologna 1987.
3. "Братский визит в Сербскую, Элладскую и Румынскую Православные Церкви", ЖМП 1972 nr 12, 3 – 4.
4. "Вступительное слово Патриаршего Местоблюстителя Пимена на Архиерейском Совещании", ЖМП 1971 nr 8, 20 – 22.
5. ГОЛУБЦОВ С., "Пименовский храм в Москве", ЖМП 1981 nr 11, 23.
6. "Патриарший Местоблюститель Митрополит Крутицкий и Коломенский Пимен" (биографическая справка), ЖМП 1970 nr 6, 64 – 66.
7. ПИМЕН, "Послание Его Святейшеству Святейшему Афиногору, Архиепископу Константинополя – нового Рима, Вселенскому Патриарху", ЖМП 1970 nr 9, 6 – 8.
8. *Полный Православный Богословский Энциклопедический Словарь*, том I – II, Репринтное издание, Москва 1992.
9. ПОСПЕЛОВСКИЙ Д., *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие*, Москва 1996.
10. ПОСПЕЛОВСКИЙ Д., *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва 1995.
11. "Празднование Русской Православной Церковью 1000 – летия Крещения Руси" [b. autora], ЖМП 1988 nr 9, 3 – 42.
12. "Рождественское послание Патриарха Московского и всея Руси Пимена", ЖМП 1971 nr 12, 2-4.
13. *Русская Православная Церков 988 – 1988: Очерки истории*. pr. zbiog. Москва 1988.
14. "Святейший Патриарх Московский и всея Руси ПИМЕН (К 70 – летию со дня рождения)", pr. zbiog., ЖМП 1980 nr 7, 4 – 24.
15. "Слово Святейшего Патриарха Пимена на встрече с профессорами и преподавателями Московской Духовной Академии и Московской Духовной Семинарии", ЖМП 1972 nr 2, 14 – 15.
16. СОЛЖЕНИЦИН А., "Всероссийскому Патриарху Пимену великопостное письмо (Крестопоклонная неделя 1972)", w: *Русская Православная Церков в советское время*, составил Г. Штриккер, Книги 1–2, Москва 1995, 108–112.
17. ЦЫПИН В., *История Русской Православной Церкви 1917–1990*, Москва 1994.
18. ЦЫПИН В., *История Русской Церкви. 1917 – 1997*, Москва 1997.